

УДК 94:323(497)

Розумюк В.М.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ: ЗДОБУТКИ ТА ПРОРАХУНКИ

Стаття присвячена дослідженню політики пам'яті як інструменту становлення національних держав на Балканах. Проаналізовано базову історіографію досліджень пам'яті (memory studies), висвітлено особливості політики пам'яті в провідних країнах Балканського півострова. Автор визначає бажання величі, наголос на історичній спадковості, заклик до боротьби та комплекс жертви як основні риси політики пам'яті та національної міфології балканських держав, що зумовлює високий конфліктний потенціал «війн пам'яті» в цьому регіоні. Наголошується на небезпеці місцевого варіанту «провінційного імперіалізму», оскільки політична мегаломанія правлячих еліт неодноразово призводила до жахливих війн і національних катастроф.

Ключові слова: політика пам'яті, дослідження історичної пам'яті, Балкани, конфлікти, незалежність.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. в різних галузях сучасного гуманітарного знання спостерігається «меморіальний бум», який давно вийшов за межі академічного середовища. Причини перетворення досліджень пам'яті на один з основних напрямів розвитку суспільно-гуманітарних дисциплін й досі жваво обговорюються науковою спільнотою, проте факт посилення інтересу до проблематики історичної пам'яті не заперечується жодним серйозним фахівцем. Наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворились впродовж останніх десятиліть на буденне явище громадського життя на національному та міжнародному рівнях.

Початок розвитку досліджень історичної пам'яті зазвичай пов'язують з інтерпретацією колективної та соціальної пам'яті М. Хальбвакса та А. Варбурга у 20-х рр. ХХ ст. Впродовж наступних десятиліть надзвичайно сильний вплив на становлення historical memory studies справила французька історична школа Анналів – від «батьків-засновників» Л. Февра та М. Блока до її сучасних представників Ж. Ле Гоффа та Б. Гене. Проблеми міфу, суспільної традиції, історичної спадщини, колективної свідомості з різних позицій досліджувались відомими істориками (Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф. Фюре), психологами (З. Фрейд), культурологами (М. Фуко, Ф. Йейтс), філософами (Г. Гадамер, К. Хюбнер, П. Рікер, О. Лосев).

Важливим етапом формування історичної пам'яті стала поява на початку 80-х рр. ХХ ст. монографії Е. Шилза «Традиція» та збірки «Винайдення традиції» зі статтями Е. Гобсбаумана, Г. Тревор-Роупера, П. Моргана, Д. Кеннедайна, Б. Кона і Т. Рейнджера. У 1989 р. з'явився американський журнал «History & Memory», а також почав роботу відомий багатотомний

проект «Місця пам'яті» під керівництвом відомого французького історика П. Нора.

У 80-х рр. ХХ ст. почалось обговорення щодо створення нової гуманітарної субдисципліни, прихильники якої претендували на статус представників нової парадигми сучасного соціально-гуманітарного знання, що ґрунтується навколо концепту «пам'яті». У 1992 р. німецький культуролог Я. Ассман в роботі «Культурна пам'ять» заявив про народження нової парадигми наук про культуру, яка дозволить по-іншому подивитись на суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. В середині 90-х рр. ХХ ст. Б. Зеліцер, Дж. Олік, Дж. Роббінс, В. Канштайнер, Г. Ехтергоф, М. Саар спробували сформулювати основні методологічні принципи нового підходу. У багатьох американських і німецьких університетах у цей час з'являються навчальні курси з історичної пам'яті, а з 2008 р. починає виходити спеціалізований журнал «Memory Studies», а згодом, однойменна книжкова серія.

Поступово розширюється і проблемне поле історичної пам'яті. Якщо спочатку ця парадигма розроблялась передусім у зв'язку із дослідженням нації та національної ідентичності (Б. Андерсон, Е. Сміт, К. Калхун, Р. Брюейкер, О. Данн, Е. Гобсбаум, Д. Шнаппер, Е. Геллнер, М. Гібернау, Е. Кедурі), то нині такі відомі представники memory studies як П. Хаттон, П. Коннертон, Ш. Лінде, А. Ассман, Й. Рюзен, М. Ферро, Ф. Анкерсміт, А. Мегилл, Х. Кеніг, С. Сулейман, Я. Мюллер, Дж. Джексон, Б. Місталь, С. Конрад, К. Даасе, Е. Джелін, Б. Молден, Йе Хьун Лім, А. Ерль, Т. Бергер, Дж. Херф, Т. Шнейдер, І. Нойман, Р. Траба активно застосовують когнітивний потенціал нової субдисципліни до будь-якої проблематики мікро-, мезо- чи макрорівня: від низької ефективності роботи страхових агентів до Голокосту і регіональних проявів геноциду; від девіації індивідуальної психіки до питань війни та миру в глобальній системі міжнародних відносин.

Активно розвивається вивчення історичної пам'яті в пострадянських країнах. Серед провідних фахівців цього напрямку в Росії можна назвати І. Савельєву, А. Полетаєва, О. Васильєва, М. Копосова, О. Філюшкіна, Л. Репіну, О. Міллера, О. Леонтєва, О. Герасімова. В Україні проблематикою memory studies займаються М. Михальченко, В. Ткаченко, Г. Касьянов, Л. Нагорна, Ю. Шаповал, В. Солдатенко, А. Кудряченко, В. Масненко, А. Киридон, Ю. Зерній, В. Артюх, Л. Герасименко, О. Трегуб, В. Полянський, А. Коник, Л. Зашкільняк, І. Симоненко, В. Карлова, А. Портнов, О. Готра та інші історики, філософи, соціологи та політологи. Співробітниками Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса, Інституту всесвітньої історії зроблено значний внесок у дослідження історичної пам'яті. Колектив Українського інституту національної пам'яті видає збірник наукових праць «Національна та історична пам'ять» та опублікував низку цікавих монографій.

Таким чином, можна констатувати, що актуальність дослідження історичної пам'яті обумовлена стрімким зростанням інтересу в усьому світі до цієї проблематики впродовж останніх десятиліть як серед широкого загалу, так і в науковому середовищі. У результаті memory studies (дослідження пам'яті) вже оформилися в автономну потужну субдисципліну гуманітарних наук, а на міжнародному рівні та всередині багатьох національних спільнот поміж різними суспільними групами точаться справжні «війни пам'яті».

Серед різних напрямків historical memory studies особливий інтерес з погляду нагальних потреб сучасної України викликає дослідження так званої «політики пам'яті» або «історичної політики» – спроби політичних еліт за допомогою державних і недержавних засобів вплинути на формування колективної пам'яті. Адже ця «політика» має надзвичайно сильний потенціал формування національної єдності та підтримання суспільної консолідації.

Термін *Geschichtspolitik* (нім. «історична політика») з'явився на початку 80-х рр. ХХ ст. у Німеччині як реакція на спробу новообраного канцлера Г. Коля здійснити «морально-політичний поворот» і ствердити більш позитивний імідж німецького патріотизму. Попри те, що Г. Коль мав науковий ступінь історика та його ініціативу підтримали такі відомі фахівці як М. Штюрмер, Е. Нольте, І. Фест, реакція німецької академічної спільноти на політичне втручання в наукові справи була вкрай різкою і негативною. Хоча ідея будувати національну ідентичність не лише на визнанні і покаянні за злочини нацистського режиму, а й на беззаперечних успіхах і досягненнях німецького народу видавалася самоочевидною, з середини 80-х рр. поняття *Geschichtspolitik* набуло змісту псевдонаукової і політично вмотивованої інтерпретації історії, яку намагаються нав'язати суспільству виходячи з корисливих вузькопартійних інтересів [1, с. 8].

Проте невдовзі цей термін був запозичений польськими інтелектуалами, які навіть не намагались приховувати, що *polityka historyczna* – це калька німецької *Geschichtspolitik*. У 2003-2005 рр. відомі фахівці, пов'язані з консервативним краківським Центром політичної думки (філософи М. Чихоцький, Д. Карлович, Д. Гавін, соціолог З. Краснодембський, історик А. Новак) почали активно пропагувати необхідність відмови від «критичного патріотизму» і розробки комплексної державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського «здорового патріотизму» і протидії «фальсифікації та спотворенню історії» у Польщі та за кордоном [2, с. 45]. Подібний підхід отримав широку підтримку в польському суспільстві, а *polityka historyczna* перетворилась фактично на стандарт політики пам'яті для країн Східної Європи, хоча, як і сам термін, була лише запозиченням і кодифікацією західноєвропейських практик.

Цей стандарт передбачав створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, комісій, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, які закріплювали певну інтерпретацію історичних подій як єдино дозволену і запроваджували

кримінальне покарання для «відступників»; широке використання засобів масової інформації і масової культури (кіно, музика) для пропаганди бажаних історичних стереотипів; державне фінансування неурядових організацій і надання грантів; зміни у шкільній програмі викладання гуманітарних дисциплін; обмеження доступу до архівів; створення і запровадження нових символів та обрядів (свята та дні пам'яті, героїзація певних історичних осіб та ритуали їх вшанування, державна і патріотична символіка тощо).

Сприймаючи історичну науку та колективну пам'ять виключно як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками, прихильники історичної політики обґрунтовували національними інтересами і патріотичними міркуваннями необхідність порушення базових демократичних принципів (свобода слова, плюралізм) та професійної етики (об'єктивність) для солідарної відсічі ворожим інсинуаціям, фальсифікаціям і провокаціям.

Політично вмотивований підхід до історії викликав серйозний опір значної частини науковців і фахівців. Зокрема, у 2008 р. чимало відомих істориків з багатьох європейських країн підписали так званий «Заклик з Блуа» (Appel de Blois), в якому наголошувалося: «Історія не повинна перетворюватися на прислужницю політичної кон'юнктури... У вільній державі жодна політична сила не має присвоювати собі право встановлювати історичну істину та обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання... Необхідно покласти край державному регулюванню історичної істини... Ми закликаємо політичних діячів усвідомити, що маючи владу для впливу на колективну пам'ять народу, ви не маєте права встановлювати законом певну державну правду щодо минулого, юридичне нав'язування якої може призвести до важких наслідків – для роботи професійних істориків та інтелектуальної свободи в цілому. У демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода» [3].

Проте всі протести академічної спільноти були переважно проігноровані політиками. Крім того, деякі науковці активно долучилися до реалізації історичної політики як з патріотичних міркувань, так і сподіваючись на щедре державне фінансування.

Варто визнати, що сучасна історична політика стала лише продовженням на новому рівні традиційного державного втручання в суспільно-гуманітарні дисципліни задля конструювання, підтримки і відтворення певної ідентичності. Не поринаючи в нетрі давніх часів і цивілізацій, можна нагадати, що вже з моменту створення сучасних національних держав в Європі їх керманічі доклали чималих зусиль задля створення величних, проте ілюзорних картин власного минулого. У ХІХ ст., коли історична освіта стала невід'ємною складовою частиною масової загальноосвітньої школи, процес міфотворчості під загальним гаслом «наша держава (нація) найкраща, тому що вона наша» був поставлений на конвеєр. Як цілком справедливо зазначав відомий британський історик Н. Девіс: «Викладання історії ще за свого зародження у ХІХ ст. було поставлене на службу патріотизму. У своїй найпростішій формі воно було

представлене низкою імен, дат і титулів правлячих династій. Потім перейшли до прославлення національних героїв та досягнень. У своїй найбільш розвиненій формі така освіта свідомо готувала школярів до майбутньої ролі вбивць або жертв у війнах, які веде їх народ» [4, с. 25].

У результаті такого підходу шкільний та університетський курс історії зазвичай був сумішшю агіографії (життя святих) національних героїв та апології вітчизняних здобутків і перемог. А всі ганебні сторінки рідної історії заперечувалися як неіснуючі чи відкидалися як неважливі, зайвий раз підтверджуючи істинність тези: історія – то політика, спрямована в минуле. Отруйний месіанізм і прямолінійний ідеологічний догматизм, помножені на великодержавну традицію й імперське мислення цілком природно призводили до створення ідеалізованої, тож, відповідно, хибної історичної картини, яка не стільки давала вичерпні й адекватні знання минулого, скільки формувала «правильне» відношення до «історії Батьківщини». Різноманітні роботи, написані в дусі самовихваляння та самозвеличення, мали на меті добитися від учнів не стільки знання фактів чи розуміння причинності подій, скільки викликати в них захоплення і пробудити відчуття причетності до цієї справжньої «казки про минуле».

Варто підкреслити, що ідеологічне навіювання з боку міністерства освіти і пропагандистської машини завжди підкріплювалося дієвим тиском з боку репресивних органів. Наприклад, теоретикам російської історичної школи «офіційної народності» на чолі з М. Погодіним у своїх творчих пошуках доводилося керуватися не лише вимогами міністра народної освіти графа С. Уварова, а й ненав'язливими «порадами» шефа жандармів графа А. Бенкендорфа: «Минуле Росії було дивовижним, її сучасність більш ніж прекрасна. Що стосується її майбутнього, то воно вище за все, що може намалювати собі найсміливіша уява. Ось... погляд, з якого варто розглядати і писати російську історію» [5, с. 377.].

Що вже й говорити про рейхсфюрера СС Г. Гімmlера, який з суто нацистською відвертістю і німецькою ґрунтовністю висловив своє щире обурення діяльністю вчених-істориків, виголосивши справжню програмну промову, з якою і зараз погодиться переважна більшість політиків у всьому світі (нехай жоден з них і не наважиться в цьому зізнатися): «Що собі взагалі дозволяють ці люди?! Їх наукові погляди нікого не цікавлять, це їх особиста думка, от і нехай вони тримають її при собі. Якщо держава і партія висловлюють якусь тезу як бажану відправну точку для наукових досліджень, то вона просто має вважатися науковою аксіомою і не допускати жодних розмов та злостивої навмисної критики. Нам байдуже, так чи інакше насправді відбувалась давня історія німецьких племен. Вчені виходять з понять, що змінюються кожні кілька років. І жодного значення не має, якщо поняття, визначені партією як базові відправні точки відліку, спочатку будуть суперечити думкам, прийнятим в наукових колах. Єдине, що стосується нас і за

що ми платимо цим людям – історичні уявлення, які зміцнюються в нашому народі таку необхідну національну гордість. У всій цій дуже сумнівній справі у нас один інтерес – здійснити проекцію на далеке минуле наших уявлень про майбутнє німецького народу. Увесь Тацит зі своєю «Германією» – тенденційна писанина. Наша германістика століттями годувалася цією фальшивкою, і ми маємо повне право замінити одну фікцію іншою. Історія первісних часів – це наука про видатне значення німців в доісторичну епоху» [6, с. 176].

Звертаючись до політики пам'яті як інструменту становлення національних держав на Балканах, передусім варто зазначити, що цей регіон уже не перше століття вражає дослідників своїми надзвичайно специфічними особливостями як в географічному, так і в цивілізаційному значеннях. Впродовж багатьох століть саме Балканський півострів був осередком «високої культури» античної Греції та колыскою самої ідеї Європи. Водночас після османського завоювання та кількох століть турецької окупації Балкани в культурному сенсі стали сприйматись як своєрідне заперечення Європи – населений східними варварами відсталий екзотичний регіон, який не відповідає високим європейським стандартам цивілізованості та прогресу.

«Балканський стереотип» європейців характеризується такими рисами, як авторитарний державний контроль, ментальна амбівалентність, релігійний фанатизм, етнічна строкатість, культурна провінційність, азійська жорстокість, відсутність динамізму та інфантильна несамостійність. З неприхованою іронією болгарський дослідник В. Михайлов наголошує, що в уявленні більшості європейців Балкани починаються там, де закінчується Європа: «Інакше кажучи, там, де порядок, право і чистота поступаються місцем поганим дорогам, покинутим будівлям, нетрям циганських таборів, антисанітарії, архітектурній еkleктиці та хаосу. У ментальних картах мешканців балканських країн ще кілька десятиліть тому Європа починалась за кордоном Австрії» [7].

Надзвичайно гетерогенне середовище, яке історично сформувалось на Балканах під впливом центральноєвропейських, візантійських та османських традицій, створило своєрідний культурно-політичний феномен «балканізму», докладно проаналізований в монографії відомої болгарської дослідниці М. Тодорової [8]. Йдеться про оригінальну інтерпретацію концепції «орієнталізму» Е. Саїда [9], викладену щодо балканських суспільних реалій.

Цілком природно, що в політичному і культурному розумінні «балканський регіон» виявився значно більшим, ніж в суто фізико-географічному сенсі. «Великі Балкани» охоплюють території Греції, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Румунії, Словенії, Македонії, Албанії, Косова, Боснії і Герцеговини. Також інколи до цього переліку долучають Молдову, Кіпр та Угорщину. Водночас Туреччина, попри той факт, що частина її території знаходиться на Балканському півострові, зазвичай враховується до не балканських та не європейських країн. Тобто, коли йдеться про балканські країни, переважно

мовиться про держави, які виникли на уламках Османської імперії в Європі, окрім власне Туреччини.

З кінця XIX ст. триває дискусія, які народи варто вважати «балканськими». Зазвичай греки, серби, чорногорці, македонці, болгары, албанці, боснійці (мусульмани) не заперечують свою балканську ідентичність, на відміну від хорватів, словенців та румун. Радикальні хорватські націоналісти наголошують, що їх народ не має нічого спільного з сербами, чорногорцями і боснійцями, а значна частина хорватських географів взагалі заперечує існування самого Балканського півострова, вважаючи Балкани «виключно геополітичною категорією» [10, s. 405]. Акцентуючи увагу на своїх цивілізаційних зв'язках з Центральною і Західною Європою, хорвати, словенці та румуни відкидають ідею про належність до балканських народів і позиціонують себе як центральноєвропейські нації. Подібне ставлення пояснюється негативними асоціаціями та низьким рівнем престижу «балканської» ідентифікації, внаслідок чого в міжнародних ініціативах останнім часом вживається термін «країни Південно-Східної Європи», який має підкреслити європейську приналежність країн Балканського півострова [11].

Сучасні політичні нації та національні держави на Балканах сформувались в процесі національно-визвольної боротьби проти Оттоманської Порти та жорсткої конкуренції з іншими країнами-сусідами. Історія безперервного конфлікту в цьому регіоні призвела до появи в тлумачних словниках терміну «балканізація», який визначається як процес «фрагментації великої політичної одиниці на кілька дрібних держав, між якими склалися ворожі відносини». Відповідно, політика пам'яті балканських країн завжди містить характерний відбиток їх історичного шляху.

З одного боку національне відродження і державне будівництво балканських народів відбувалося за типовою європейською схемою: створення концепції вітчизняної історії, кодифікація і впорядкування мови, романтизація і популяризація національної культури (традиційне вбрання, пісні, св'ята, обряди), шанування національної символіки, апологія вітчизняних досягнень, створення незалежної держави і церкви. В цей перелік вписується і процес «очищення» усього національного життя від будь-яких елементів, які б нагадували про колишню турецьку гегемонію – ліквідація мовних запозичень та географічних топонімів, знищення усіх «місць пам'яті» (за термінологією П. Нора) аж до заміни особистих імен та прізвищ громадян. Після здобуття незалежності подібні чистки постійно проводилися стосовно «братніх» балканських народів-конкурентів. Процес конструювання нації передбачав також придушення всередині країни всіх конкуруючих ідентичностей та зовнішньополітичну пропаганду, на зразок «поширення еллінства» грецьким міністерством народної освіти в середині XIX ст. Проте існували і певні риси, які були характерні виключно для балканської державної політики пам'яті.

Перш за все йдеться про фантастичну мегаломанію і бажання величі, яке було нав'язане правлячими елітами підлеглому населенню. Некритично запозичивши імперські доктрини великих європейських держав, провладна верхівка балканських країн переклала на тендітні плечі малочисельних народів новостворених країн непідйомний тягар «слави забутих предків», обумовивши ментальний злам свідомості – усвідомлення цілковитої нікчемності у поєднанні з твердим переконанням у власній величі. Ця суміш невдоволених амбіцій, авантюризму та інфантильної безвідповідальності стала сприятливим середовищем для розв'язання багатьох війн і переворотів, міцно закріпивши за Балканами репутацію «порохової діжки Європи». Спроби реалізації проектів Великої Греції, Великої Сербії, Великої Болгарії, Великої Румунії, Великої Албанії, Великої Хорватії, Великої Словенії, Великої Македонії призвели до перманентного протистояння із численними жертвами, адже навіть якби Балканський півострів займав вдсятеро більшу територію, вмістити таку кількість «величі» він все одно б не зміг.

На відміну від традиційної концепції європейського націоналізму, яка вимагає об'єднання усього народу в межах його етнічних земель в одній державі, балканські очільники (за винятком Хорватії та Словенії) претендували також і на території, на яких представники їх народу мешкали або дуже давно, або й ніколи не жили. Прикладом найбільш вражаючої мегаломанії може слугувати доктрина так званої «Великої ідеї» (Μεγάλη Ιδέα – термін прем'єр-міністра І. Колеттиса), в якій грецькі інтелектуали XVIII-XIX ст. докладно і розлого обґрунтували імперську долю сучасних еллінів. В різних варіаціях «Велика ідея» могла означати поступове захоплення влади греками в Оттоманській Порті, реставрацію Візантії з центром в Константинополі або відновлення «Великої Греції» (низка грецьких колоній) на узбережжі Середземного та Чорного морів. Як і варто було очікувати, навіть обмежена спроба реалізації на практиці цієї химери прем'єром Е. Венізелосом після Першої світової війни призвела до катастрофічної поразки від турків і жажливої етнічної чистки на узбережжі Малої Азії. Замість анексії Західної Анатолії та Східної Фракії, де частка грецького населення складала близько 20%, Греція отримала 1,200 тис. біженців з цих територій, на яких елліни жили впродовж останніх трьох тисячоліть.

Іншим зразком провінційного балканського імперіалізму може слугувати проект Великої Сербії. З початку XIX ст. різні сербські політики розробляли різноманітні концепції об'єднання балканських слов'ян під сербським керівництвом. Найбільш радикальні сербські націоналісти взагалі заперечували факт існування хорватів або боснійців, витлумачуючи їх як сербів, силоміць навернених в католицизм та іслам. Нарешті, в XX ст. ідеї І. Юговича та І. Гарашаніна було втілено у життя, проте і Королівство Югославія, і Соціалістична Федеративна Республіка Югославія завершили свою нетривалу

історію розпадом, жорстокою громадянською війною, кривавою різаниною та етнічними чистками. Поразка очікувала Велику Румунію з кордонами на Дніпрі та Велику Болгарію в межах середньовічного Болгарського царства Сімеона Великого. На початок XXI ст. лише албанські націоналісти не просто плекають амбіційні плани, але й ведуть гібридні війни проти своїх сусідів сербів (Косово, Прешевська долина) та македонців (Тетово, Куманово), проте і доля Великої Албанії видається доволі передбачуваною.

Другою характерною особливістю політики пам'яті балканських країн є історична спадковість. Безумовно, політичні концепції будь-якої нації вкорінені у сивій давнині, а інтелектуали шукають у «старих добрих часах» приклади для протиставлення «ганебній сучасності». В прадавніх часах ховається невдоволена *status quo* фантазія, адже, як говорив Ф. Ніцше, з плином часу відмінності між тим, що було давно і тим, чого не було ніколи поступово зникають. Проте у випадку з балканськими націями ми маємо справу з народами, які втратили державність ще в період середньовіччя і відновили її лише в XIX-XX ст., тому для них однією з основних цілей політики пам'яті є обґрунтування свого беззаперечного права на історичну спадщину та власну державність.

Цілком природно авторитетний професор сучасної історії Афінського університету А. Ліакос наголошує, що основний зміст національної ідеології Греції ґрунтується на уявленні про безперервність її існування в якості автентичного соціального і політичного суб'єкту з античних часів та збереженні своєї культури всупереч іноземному пануванню і окупації [12]. Ще більш промовистим прикладом може слугувати Конституція Хорватії, автори якої в першій частині «Історичні засади» обґрунтовують історичне право хорватського народу на власну державу з тисячолітньою традицією національної самобутності та розвитком різних форм державності, докладно їх перераховуючи – від появи незалежних князівств у VII ст. до перемоги у Вітчизняній війні 1991-1995 рр. [13].

Подібно до племен Стародавньої Греції, які виводили свій родовід від богів та легендарних героїв, сучасні нації Південно-Східної Європи наполегливо доводять своє походження від прадавніх балканських народів, хоча часто мають до них таке ж відношення, як античні елліни до олімпійських богів. Звучить як жарт, проте болгарський цар Фердинанд вважав себе прямим нащадком візантійських імператорів і на цій підставі претендував на Константинополь (Стамбул), а Н. Чаушеску з підлеглими істориками намагався переконати весь світ, що предками сучасних румун були ромеї (римляни-візантійці).

Найбільш відомим політичним конфліктом за історичну спадщину наприкінці XX – початку XXI ст. стала суперечка між Грецією та Македонією щодо назви останньої. На відміну від звичайних «війн пам'яті», які переважно ведуться на шпальтах газет та екранах телевізорів, ця боротьба від самого початку стала предметом обговорень дипломатів та юристів. Конфлікт

розпочався після проголошення в 1991 р. декларації незалежності «Республіки Македонія». Представники Греції заявили протест, оскільки, на їх думку, така назва нової держави була незаконним присвоєнням назви давньої грецької провінції, фальсифікацією історії та латентними претензіями на суверенну грецьку територію. Президент Греції К. Караманліс лаконічно висловив офіційну позицію: «Є лише одна Македонія, і вона – грецька». Греки також заперечували використання національної еллінської символіки (Вергінської зірки) на державному прапорі Македонії, організувавши в 1992 р. у столиці грецької Македонії (Салоніках) мільйонний мітинг протесту проти використання назви Македонія іншою країною. Спроби дійти компромісу і назвати країну «Нова Македонія», «Славо-Македонія», «Північна Македонія» або «Верхня Македонія» провалилися, оскільки Греція спочатку категорично заперечувала використання будь-якого варіанту зі словом «Македонія».

В результаті в ООН новостворена держава вступила під офіційною назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія», а Греція довго не визнавала право КЮРМ на заборонене слово і досі називає її Республікою Скоп'є. Крім того, упродовж 1994-1995 рр. Греція запровадила проти неї торговельне ембарго, а в 2008 р. наклала вето на запрошення до НАТО, посилаючись на невіршену проблему з назвою країни. У відповідь Македонія подала позов до Міжнародного суду (Гаага), який постановив, що Греція порушила двосторонні домовленості з Македонією 1995 р., в яких нащадки еллінів зобов'язувалися «не заперечувати проти вступу Македонії у міжнародні, багатосторонні та регіональні організації та інститути, членом яких є Греція, якщо Македонія буде вступати під назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія». Водночас суд не зобов'язав Грецію відкликати свої заперечення. Зрештою позиція Греції дещо змінилася, і в жовтні 2013 р. грецькі дипломати запропонували своїм візаві взяти назву «Слов'яно-албанська Македонія».

Не менш запеклі дискусії досі точаться серед фахових істориків обох країн. Греки наголошують на відсутності переконливих історичних доказів розселення і розвитку македонців-слов'ян на території стародавнього македонського царства, натомість дослідники зі Скоп'є ставлять під сумнів еллінське походження стародавніх македонців та грецький характер їх царства. На думку останніх Олександр Македонський та його сучасники були нащадками іллірійських племен, і лише в період діадохів почалась поступова еллінізація македонського народу. Ігноруючи неприємні історичні факти та пояснюючи надписи давньогрецькою мовою на гробниці Філіпа II і монетах Олександра Македонського «філеллінськими настроями», сучасні македонці ведуть непримиренну боротьбу за історичну спадщину і славу могутнього завойовника. В Скоп'є іменем Олександра Великого названо аеропорт, а на центральній вулиці міста встановлено його статую. Оскільки таким чином македонці порушили умови тієї ж Проміжної угоди 1995 р. щодо

невикористання грецьких історичних символів, місцева влада офіційно називає скульптурну композицію «вершник на коні».

Інший фронт македонським гуманітаріям доводиться тримати з боку Болгарії. Ця країна офіційно вважає македонців болгарською етнічною групою – невід’ємною складовою частиною болгарського народу, а македонську мову – західноболгарським діалектом, з яких югославська комуністична партія в середині ХХ ст. «зліпила» фальшиву націю та штучну літературну норму, підкріпивши агресивну пропаганду кримінальним покаранням за демонстрацію болгарської ідентичності (до 3,5 років тюремного ув’язнення). Софія неодноразово вимагала від Скоп’є припинення дезінформації і фальсифікації болгарської історії, отримуючи у відповідь звинувачення у відсутності поваги до великого і стародавнього македонського народу з його окремою мовою та величною державою.

Третьою визначальною рисою історичної політики балканських країн можна назвати поєднання заклик до боротьби із комплексом жертви. Створені у вирі національно-визвольної боротьби проти іноземної окупації і поневолення, балканські народи завжди апелювали до насильства і сили зброї. Варто лише згадати традиційні гасла греків (свобода або смерть), македонців (свобода або смерть за Македонію), хорватів (до бою – готові), сербів (лише єдність врятує сербів), болгар (єднання створює силу). Вже згаданий в цій статті А. Ліакос наголошує, що розуміння пам’яті як опору – центральна метафора політичного життя Греції, яка надає сенс тим культурним практикам, що пов’язані з історією. Концепція пам’яті як опору забезпечувала збереження цілісності грецького соціуму за умов зовнішнього тиску і загрози від більш потужних соціально-політичних суб’єктів навіть при фактичній втраті суверенітету [12]. Дане твердження буде справедливим і щодо інших балканських народів.

Цілям національної консолідації слугує зображення власного народу як беззахисної жертви хитрої політики великих держав та хижих сусідів. В колективній пам’яті грецького суспільства ключову роль у зображенні себе жертвою відіграють травматичні переживання, пов’язані з Другою світовою війною, для республік колишньої Югославії – кривавий розпад федерації, в Румунії та Болгарії «комплекс жертви» виражений значно слабше.

Підсумовуючи сказане хотілося б зазначити, що балканська модель політики пам’яті виявилася доволі ефективною з погляду державного будівництва та збереження національної єдності. Водночас не варто перебільшувати її роль, адже в усіх балканських країнах відсутній національний консенсус з переважної більшості історичних питань, а через внутрішню нестабільність часто відбуваються радикальні зміни офіційної історичної парадигми [14]. Також необхідно підкреслити високий конфліктний потенціал «війн пам’яті» в цьому регіоні та наголосити на небезпеці «провінційного імперіалізму», оскільки мегаломанія і жадання величі вже неодноразово призводили до жажливих війн і національних катастроф.

Список використаних джерел і літератури

1. Миллер А. Россия: власть и политика // Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2009. – № 3-4 (46). – Май-август. – С. 6-24.
2. Граба Р. Польские споры об истории в XXI веке // Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2009. – № 3-4 (46). – Май-август. – С. 43-65.
3. Appel de Blois. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.concernedhistorians.org/content_files/file/to/162.pdf
4. Дэвис Н. История Европы. – М.: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 943 с.
5. Шапиро А. Русская историография с древнейших времен до 1917 года. – М.: Издательство «Культура», 1993. – 766 с.
6. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Перевод Д. Гайдука и А. Егазарова. – М.: Миф, 1993. – 384 с.
7. Михайлов В. Балканы как пространство проблемной наднациональной идентичности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/rus/gos/balkany_kak_prostranstvo_probleмноj_nadnacionalnoj_identичности_2014-02-21.htm
8. Todorova M. Imagining the Balkans. – New York: Oxford University Press, 1997. – 257 p.
9. Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока / Перевод с англ. А.В. Говорунова. – Санкт-Петербург: «Русский мир», 2006. – 640 с.
10. Slukan Altić M. Hrvatska kao Zapadni Balkan – geografska stvarnost ili nametnuti identitet? // Društvena israživanja. – 2011. – № 2. – S. 401-413.
11. Аврейски Н. Балканският геополитически възел и великите сили // Геополитика. – 2008. – № 1. – С. 28-65.
12. Liakos A. History wars: notes from the field // Jahrbuch der Internationalen Gesellschaft für Geschichtsdidaktik (Yearbook of the International Society of History Didactics). Schwalbach, 2008/2009. – P. 57-74. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.culturahistorica.es/liakos/history_wars.pdf
13. Конституция Хорватии (Республики Хорватия). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://legalns.com/download/books/cons/croatia.pdf>
14. Karačić D., Banjeglav T., Govedarica N. Re:vizija prošlosti: Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990 godine. – Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, 2012. – 240 s.

Розумюк В.М. Политика памяти как инструмент становления национальных государств на Балканах: успехи и ошибки.

Статья посвящена исследованию политики памяти как инструмента становления национальных государств на Балканах. Проанализирована базовая историография исследований памяти (memory studies), установлены особенности политики памяти в основных странах Балканского полуострова. Автор определяет желание величия, акцентирование на историческом наследии, призыв к борьбе и комплекс жертвы в качестве основных составляющих политики памяти и национальной мифологии балканских государств, что в свою очередь обуславливает высокий конфликтный потенциал «войн памяти» в этом регионе. Подчеркивается опасность разновидностей «провинциального империализма», поскольку политическая мегаломания правящих элит неоднократно приводила к ужасным войнам и национальным катастрофам.

Ключевые слова: *политика памяти, исследование исторической памяти, Балканы, конфликты, независимость.*

Rozumjuk V. *The Politics of Memory as an Instrument of the Formation of National States in the Balkans: Achievements and Mistakes.*

The article is devoted to the study of the politics of memory as an instrument of the formation of national states in the Balkans. The basic historiography of the memory studies is analyzed; features of the politics of memory in the leading countries of the Balkan Peninsula are highlighted. The author defines the thirst for grandeur, the emphasis on historical heredity, the call for struggle and the victim complex as the main features of the politics of memory and the national mythology of the Balkan states, which determine the high conflict potential of the “memory wars” in this region. It is emphasized a danger of a local version of the “provincial imperialism”, as the political megalomania of ruling elites has repeatedly led to horrible wars and national disasters.

Keywords: *politics of memory, historical memory studies, Balkans, conflicts, independence.*